

کارکرد نهاد ولایه السوق در برقراری امنیت اجتماعی، فرهنگی و دینی شهرها بر مبنای منابع مغربی-اندلسی

۱. نفیسه جلالیان*: گروه معارف، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Nafisehjalalian86@gmail.com

چکیده

نهاد ولایه السوق یکی از مهمترین تشکیلات اداری مغرب و اندلس در جهت برقراری بخش قابل توجهی از امنیت اجتماعی، فرهنگی و دینی در جامعه بوده است. این پژوهش، در صدد بررسی نقش این نهاد و در راس آن صاحب السوق در زمینه فوق با تکیه بر سه منبع اصلی حسب باقی مانده در غرب جهان اسلام تحت عنوان ثلاث رسائل فی آداب الحسبه و المحتسب از عمر بن عثمان جرسیفی، ابن عبدون تجیبی و ابن عبدالرووف نگارش یافته است و نکات حائز اهمیتی را از تاریخ اجتماعی مغرب و اندلس بیان می دارد. در این سه منبع تاکید شده که نهاد مذکور با اقداماتی همچون نظارت بر اماکن عمومی مانند حمام ها، مساجد، راه ها و خدمات شهری، زندان ها، سلامت اخلاقی جامعه که مهمترین بخش آن نظارت بر زنان و جلوگیری از هرگونه اختلاط آن ها با مردان و برخورد با افراد مست و منع حضورشان در سطح جامعه بوده به اهداف مورد نظر دست می یافته است. نظارت بر کارگزاران حکومتی، آداب عامه، اهل ذمه، سازه های شهری، اشراف بر حیوانات، نیز در جهت نظم دهی هر چه بیشتر امور اجتماعی و فرهنگی در جامعه صورت می گرفته است. در کنار این امور صاحب السوق نظارت دقیقی نیز بر امور عبادی همچون نماز، روزه و زکات داشته و در جهت اجرای هر چه بهتر امور دینی تلاش می کرده است.

کلیدواژگان: مغرب و اندلس، امنیت اجتماعی - فرهنگی، صاحب السوق، خطه السوق

شبهه استناددهی: جلالیان، نفیسه. (۱۴۰۴). کارکرد نهاد ولایه السوق در برقراری امنیت اجتماعی، فرهنگی و دینی شهرها بر مبنای منابع مغربی-اندلسی. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۴)، ۱۳-۱.

تاریخ ارسال: ۱۲ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۷ مهر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۴ مهر ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ آبان ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Function of the Institution of Wilāyat al-Sūq in Establishing the Social, Cultural, and Religious Security of Cities Based on Maghrebi–Andalusian Sources

I. Nafiseh Jalalian*: Department of Maaref, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: Nafisehjalalian86@gmail.com

Abstract

The institution of Wilāyat al-Sūq was one of the most important administrative organizations in the Maghreb and al-Andalus, responsible for establishing a significant aspect of social, cultural, and religious security within society. This study seeks to examine the role of this institution and, particularly, the role of the Şāhib al-Sūq in these domains by relying on three major surviving sources of ḥisbah from the western Islamic world, entitled *Thalāth Rasā'il fi Ādāb al-Ḥisbah wa al-Muḥtasib*, authored by 'Umar ibn 'Uthmān al-Jarsīfī, Ibn 'Abdūn al-Tujībī, and Ibn 'Abd al-Ra'ūf. It highlights significant aspects of the social history of the Maghreb and al-Andalus. These three sources emphasize that the aforementioned institution achieved its intended objectives through measures such as supervising public spaces, including bathhouses, mosques, roads and urban services, prisons, and the moral integrity of society. The most important aspect of this supervision involved monitoring women, preventing any form of inappropriate mixing between women and men, dealing with intoxicated individuals, and prohibiting their presence in society. Oversight of government officials, public customs and etiquette, the dhimmī communities, urban structures, and the management of animals was also carried out to further organize social and cultural affairs within society. In addition to these responsibilities, the Şāhib al-Sūq exercised strict supervision over religious practices, including prayer, fasting, and zakāt, and sought to ensure the proper implementation of religious obligations.

Keywords: *Maghreb and al-Andalus, socio-cultural security, Şāhib al-Sūq, Khiṭat al-Sūq*

How to cite: Jalalian, N. (2025). The Function of the Institution of Wilāyat al-Sūq in Establishing the Social, Cultural, and Religious Security of Cities Based on Maghrebi–Andalusian Sources, *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(4), 1-13.

Submit Date: 03 August 2025

Revise Date: 09 October 2025

Accept Date: 16 October 2025

Publish Date: 23 October 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The institution of *hisbah* and its western Islamic manifestation through *Wilāyat al-Sūq* constituted one of the most significant administrative mechanisms through which Islamic governments regulated social order, protected public morality, supervised urban life, and maintained religious discipline. In the Maghreb and al-Andalus, this institution was not limited to market inspection in the narrow economic sense, but functioned as a broad apparatus of socio-cultural governance. The *Ṣāhib al-Sūq*, as the central official of this institution, was responsible for implementing the principle of commanding right and forbidding wrong in everyday urban life, thereby linking administrative authority with moral, legal, and religious supervision. The importance of this institution becomes clearer when examined through Maghrebi–Andalusian *hisbah* sources, particularly the treatises attributed to al-Jarsīfī, Ibn ‘Abdūn al-Tujībī, and Ibn ‘Abd al-Ra’ūf, which provide valuable evidence about the relationship between public order, religious norms, and urban administration in western Islamic societies (2, 7, 8). These sources show that social security was understood not merely as protection against crime or disorder, but as the preservation of a morally regulated, religiously disciplined, and socially controlled public sphere. Accordingly, the present study examines the role of *Wilāyat al-Sūq* in establishing social, cultural, and religious security in the cities of the Maghreb and al-Andalus based on the surviving western Islamic *hisbah* literature and related juridical and historical sources.

A major dimension of the activity of the *Ṣāhib al-Sūq* was the supervision of public spaces, especially bathhouses, prisons, streets, urban services, and mosques. Bathhouses were important public places in which hygiene, bodily privacy, security of property, and moral conduct required continuous inspection. Juridical and *hisbah* texts emphasized the responsibility of bathhouse owners and appointed guards for protecting people’s clothing and belongings, thereby transforming the bathhouse from a simple service institution into a monitored public environment governed by rules of trust and accountability (1, 3, 4). The *Ṣāhib al-Sūq* also monitored clothing and bodily conduct inside bathhouses, especially for cuppers and healers, and prevented the sale of functioning bathhouses when their public utility required preservation (2). Prisons were another sphere of inspection; although imprisonment itself belonged primarily to the authority of the ruler and judge, the supervision of prisons, prison conditions, guards, and the treatment of prisoners fell within the concern of the market authority (2). The separation of female and male prisoners and the appointment of morally trusted guards for women demonstrate the institution’s concern with both security and moral protection. In addition, streets and urban services were regulated through prohibitions on obstructing public roads, digging holes in pathways, dumping water or waste in markets, occupying narrow passages, and allowing trades that impeded public movement (2, 6-8). The supervision of mosques further illustrates the religious dimension of public order, as the *Ṣāhib al-Sūq* monitored imams, muezzins, mosque cleanliness, proper prayer arrangements, and the prevention of commerce, sleeping, or inappropriate movement inside mosques (8, 10, 11).

The preservation of public morality formed another central function of *Wilāyat al-Sūq*, especially through the regulation of gender relations, women’s public presence, and the prevention of intoxication. The sources indicate that women’s social, economic, and cultural presence was acknowledged, but it was placed within strict religious and customary boundaries. The *Ṣāhib al-Sūq* supervised women’s dress, prevented unveiling and excessive adornment, and sought to restrict situations that could lead to inappropriate mixing or seclusion between men and women (2). This supervision extended to public movement during festivals, passageways, bathhouses, caravanserais, churches or synagogues, and other spaces where the possibility of moral corruption was imagined or feared. Regulations also addressed women’s economic activity by requiring that interactions occur with trustworthy persons and by restricting the role of young male brokers in lodging places (2). Alongside gender supervision, combating drunkenness was a major aspect of moral policing. The *Ṣāhib al-Sūq* was expected to prevent wine consumption, prohibit intoxicated persons, whether Muslim or *dhimmī*, from

appearing in public, and punish those associated with wine drinking or wine selling (2, 5, 7). Preventive measures included monitoring the preparation of drinks, distinguishing lawful from unlawful beverages, breaking wine-drinking instruments, and preventing the sale of large quantities of grapes to known wine producers (2, 5). Legal discussions concerning punishment, repeated drinking, imprisonment, and the treatment of intoxicated *dhimmīs* further show that public sobriety was considered an essential part of social security and communal discipline (3, 13).

The *Ṣāhib al-Sūq* also contributed to cultural and educational regulation by supervising teachers, child educators, preachers, storytellers, and those who issued legal opinions. Education was treated as a public moral concern because teachers shaped children's religious habits, ethical behavior, and social discipline. The sources show that teachers received fixed wages, and the market authority supervised these wages to prevent abuse or excessive demands (11). The *Ṣāhib al-Sūq* also monitored corporal discipline, ensuring that teachers did not exceed the accepted number of strikes, insult pupils, use them for personal service, or teach them in spaces that might pollute mosques; at the same time, teachers were expected to accustom children to prayer and religious observance (11). The institution's concern with public instruction extended beyond elementary teaching. Those who issued fatwas, delivered sermons, or narrated religious stories were subject to scrutiny because ignorance in these positions could mislead the public and damage religious culture. Thus, the appointment of ignorant persons to educational or religious authority was treated as a grave social and religious harm (8, 14). In this way, the institution of *Wilāyat al-Sūq* operated not only as a mechanism of discipline but also as an instrument for protecting communal knowledge, ensuring the reliability of religious speech, and limiting the spread of error within public culture. Its educational function reveals that social security in Maghrebi–Andalusian urban life was closely tied to the supervision of knowledge, speech, teaching, and moral formation.

Another important dimension of *Wilāyat al-Sūq* was its relationship with political authority, non-Muslim communities, urban construction, ritual practices, animal welfare, and public customs. Although the institution of *ḥisbah* did not generally possess formal authority to inspect all governmental offices and administrative departments, the *muḥtasib* or *Ṣāhib al-Sūq* could advise, admonish, and, depending on personal authority and political support, exercise influence over officeholders (15, 16). Historical examples, such as Abbas ibn Qurrūs of Córdoba and the wide authority granted to Ḥusayn ibn 'Āṣim, show that the practical power of the office depended heavily on political backing and personal influence (6, 9, 17, 18). The supervision of *ahl al-dhimmah* was another major field, involving the enforcement of rules related to jizya, dress distinction, trade restrictions, house height, wine and pork commerce, ritual practices, and public differentiation between Muslims and non-Muslims (7, 19–21). The *Ṣāhib al-Sūq* also supervised urban structures to prevent unsafe construction, warned owners of dilapidated buildings, and protected pedestrians from collapse and harm (23, 24). In religious life, he oversaw prayer, Friday prayer, fasting, moon-sighting, and zakat, thereby ensuring that public ritual obligations were performed visibly and collectively (7, 8). Even animals came under his supervision through prohibitions on overloading, abuse, and excessive burdening of beasts of transport (2, 7). Finally, public customs such as funerals, marriage, mourning, wedding gatherings, musical practices, weapons in festive assemblies, and special clothing distinctions were regulated in order to maintain moral discipline and prevent disorder (2, 8).

In conclusion, the institution of *Wilāyat al-Sūq* in the Maghreb and al-Andalus functioned as a comprehensive system of social, cultural, and religious regulation. Its purpose was not confined to market control or commercial inspection, but extended to the ordering of public space, the protection of communal morality, the supervision of religious practice, the regulation of educational and cultural authority, the monitoring of vulnerable or sensitive social groups, and the prevention of disorder in everyday urban life. The *Ṣāhib al-Sūq* acted as a mediator between law, religion, public administration, and social discipline, translating normative

Islamic principles into practical forms of urban governance. Through the supervision of bathhouses, prisons, streets, mosques, women's public presence, intoxicated individuals, teachers, preachers, *dhimmī* communities, buildings, rituals, animals, funerals, marriages, and public ceremonies, this office contributed to the formation of an ordered urban society in which security was understood as the integration of moral integrity, religious observance, social hierarchy, and public welfare. Therefore, the study of this institution based on Maghrebi–Andalusian sources reveals an important aspect of Islamic social history: the management of cities was deeply connected to the regulation of conduct, belief, space, and everyday interaction.

نهاد حسبه یکی از مهم‌ترین تشکیلات اداری حکومت‌های اسلامی در جهت برقراری بخش قابل توجهی از امنیت اجتماعی شهرها از طریق حفظ سلامت اخلاقی جامعه، حراست از بهداشت و نظافت فضای ظاهری شهر و رعایت امور شرعی بوده است؛ این نهاد در غرب جهان اسلام نیز بنا بر ضرورت اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر در جامعه، به حفظ ارزش‌ها و هنجارهای دینی پرداخته و با نظارت بر رفتارهای شهروندان در حوزه دینی و عرفی و حفظ حریم و حقوق شهروندی، امنیت اجتماعی را در سطح جامعه برقرار می‌کرده است. مهم‌ترین کارکردهای این نهاد در جهت مدیریت و امنیت اجتماعی، فرهنگی و دینی در چند جهت حائز اهمیت می‌باشد:

نظارت بر اماکن عمومی

• حمام‌ها

حمام‌ها از اماکن عمومی بوده که بهداشت و امنیت در آن بسیار اهمیت داشته و این مسئله در کتب فقهی (1) و حسبه (2) نیز مورد تأکید قرار می‌گرفته است؛ در این باب صاحب‌السوق، صاحبان حمام یا فردی را که وی برای مراقبت از البسه می‌گمارد، در قبال لباس‌های مردم ضامن می‌دانسته (1, 3, 4) تا افراد با آگاهی از وجود امنیت لازم، با آسودگی خاطر در حمام‌ها حضور پیدا کرده و صاحبان حمام نیز حفظ و حراست از اموال و البسه حاضران در آن مکان را بر عهده گیرند و زمینه اهمال‌کاری در این باب را از بین برند. نوع پوشش در حمام‌ها نیز از نظارت محتسب دور نمانده و افراد حاضر در آنجا، از جمله حجامت‌کنندگان و درمانگران، باید با شلوار در حمام حضور می‌یافتند (2).

نکته دیگر در باب نظارت بر حمام‌های عمومی، منع فروش حمام‌هایی با قابلیت بهره‌وری بوده که به شدت توسط صاحب‌السوق از فروش آن جلوگیری می‌شده است (2).

• زندان‌ها

حکم به زندانی کردن افراد خاطی در حیطه اختیارات سلطان و قاضی بوده است، اما نظارت بر زندان‌ها از وظایف صاحب‌السوق به شمار می‌رفته (2) که بر این اساس، زندان‌ها هر دو یا سه ماه مورد بررسی دقیق قرار می‌گرفته است (2)؛ زندانبان حق تازیانه زدن به زندانی‌ها را نداشته (2)، زیرا که امر به تازیانه زدن تنها از سوی حاکم، سلطان، صاحب‌المدینه، قاضی و صاحب‌السوق صادر می‌شده است (2). نظارت بر زندانبان زن نیز با حساسیت بیشتری پیگیری می‌شده است، بدین گونه که زنان با مردان در زندانی واحد قرار نگیرند و زندانبان آنان نیز از میان افراد پیر، متأهل و عقیف انتخاب شود (2).

همچنین نظارت بر زندان‌ها همچون سایر اماکن عمومی متأثر از شرایط خاص سیاسی-اجتماعی نیز بوده است و گاه نظارت بر آن از دست صاحب‌السوق خارج می‌شده؛ برای نمونه، در سال ۱۱۴۶ میلادی که مراکش، پایتخت مراپین، توسط عبدالؤمن بن علی موحدی محاصره شد، صد و بیست هزار نفر از مردم از گرسنگی مردند و حتی شرایط زندان‌ها به گونه‌ای شد که برخی از زندانبان بعضی دیگر را می‌خوردند (5)؛ بنابراین، گاه وخامت اوضاع سیاسی و اجتماعی به حدی می‌رسیده که شرایط از دست مسئولان نهادهای نظارتی کاملاً خارج می‌شده است.

• خیابان‌ها و خدمات شهری

در جهت نظم‌بخشی و اصلاح امور شهری، نظارت بر خیابان‌ها، راه‌ها و ارائه خدمات شهری از سوی صاحب‌السوق امری ضروری بوده است. در این راستا، صاحب‌السوق از سویی از هرگونه سدّ معبر و مزاحمت در مسیرهای عبور و مرور جلوگیری می‌کرده است. برای نمونه، ممنوعیت کندن و حفر گودال در راه‌ها (2، 6)، منع ریختن آب در بازار و خیابان توسط سفیهان و کودکان (7)، منع نشستن افراد، فروشندگان کالا یا معالجه‌کنندگان در راه‌های تنگ (2، 8)، اسکان برخی مشاغلی که حرکتشان در بازار اسباب مزاحمت برای مردم بوده، همچون فروشندگان چوب (2)، اصلاح طرق (2)، توسعه خیابان‌ها و بازارهای تنگ و باریک در این جهت انجام می‌گرفته است (9). از سویی دیگر نیز اقداماتی در جهت خدمات بهداشتی شهری ارائه می‌شده است، مانند پاک‌سازی مزبله (2)، خروج زیاله از داخل شهرها (2)، تخلیه گل و لای در زمستان از سطح راه‌ها و پاک‌سازی آن (2).

• مساجد

از دیگر وظایف صاحب‌السوق، نظارت بر اداره مساجد، ائمه جماعات و مؤذنان بوده است.

محتسب در جهت برگزاری هرچه بهتر شدن شرایط نماز در مساجد به اقداماتی مبادرت می‌ورزیده است؛ از جمله اینکه از استقرار برخی از مشاغل که اسباب مزاحمت و یا آلودگی را در اطراف مساجد جامع ایجاد می‌کرده، همچون فروشندگان پرنده، جلوگیری می‌کرده است (2). صاحب‌السوق از هرگونه خرید و فروش در مساجد (10)، عبور مردان از میان صفوف زنان (8) و همچنین خوابیدن و استراحت در آن (8)، جز در موارد استثناء (2)، نیز منع می‌کرده است.

نظارت بر ائمه جماعات مساجد نیز بر عهده محتسب بوده و وی باید افرادی متقی، فقیه و فاضل را بر این امر می‌گمارد (8). نظارت بر مؤذن نیز امری فراگیر بوده و محتسب فردی بالغ، فاضل و عالم به اوقات و سنن نماز را برای گفتن اذان انتخاب می‌کرده است (8)؛ این فرد همچنین باید اذان دادن را با اموری چون خوردن، آشامیدن یا سلام دادن قطع نکرده (8) و در مناره مسجد اذان می‌داده است (11). از کودکان نیز برای این کار بهره گرفته نمی‌شد، مگر در صورتی که فردی غیر از آن یافت نشود (8). علاوه بر تأکید بر نماز در مساجد، محتسبان تذکر بر اعمال مقدماتی آن همچون غسل‌های واجب، جنابت، احتلام، حیض و نفاس، و وضو را نیز بر عهده داشته‌اند (8).

نظارت بر سلامت اخلاقی جامعه

یکی از وظایف حائز اهمیت صاحب‌السوق، نظارت بر اخلاق عمومی، حفظ سلامت اخلاقی و جلوگیری از رفتارهای ناپسند در جامعه بوده است تا از این طریق امنیت اجتماعی جامعه حفظ شود. وی این وظیفه را با روش‌هایی که در ذیل بیان می‌شود اجرا می‌کرده است:

• نظارت بر زنان

در اسلام، زنان حق حضور در جامعه و فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... را داشته‌اند، اما این حضور مشروط به چارچوب‌های شرعی و عرفی بوده که در جوامع مسلمان رواج داشته و نظارت بر آن توسط نهاد ولایه‌السوق صورت می‌گرفته است.

یکی از موارد مورد تأکید بر اساس آیه صریح قرآن، حجاب زنان بوده که خداوند متعال از زنان خواسته تا حجاب مناسب داشته باشند و زینت‌هایشان را فقط در برابر محارم خویش آشکار سازند (12)؛ بدین سبب، در مذاهب اسلامی نیز در اصل حکم «حجاب» اختلافی در میان علمای مسلمان وجود نداشته است؛ از این رو، نظارت بر پوشش زنان، جلوگیری از کشف حجاب و عدم آراسته شدنشان با زینت‌آلات (2) از موارد حائز اهمیت در باب این طبقه تأثیرگذار در اجتماع بوده که نظارت هرچه بیشتر صاحب‌السوق را می‌طلبیده است.

پس از مسئله حجاب زنان، بااهمیت‌ترین موضوع، اختلاط زنان و مردان بوده است. در این راستا، در مواضعی که موجبات اختلاط یا خلوت کردن زنان و مردان (2) به هر شکلی فراهم می‌شده، صاحب‌السوق وظیفه نظارت، ممانعت و از بین بردن زمینه‌های هر نوع مفسده‌ای را بر عهده داشته است؛ برای نمونه، زنان و مردان در ایام عید هنگام عبور از نهر، اجازه حرکت در مسیر واحدی را نداشتند (2) تا زمینه اختلاط آن‌ها به وجود نیاید؛ و یا اینکه مردان در محل‌هایی که مختص تردد زنان بوده، اجازه جلوس را نداشته‌اند؛ مثلاً مردان نباید در مقابل حمام‌های زنانه می‌نشستند، زیرا که این کار موجبات لذت بردن و زنا را فراهم می‌کرده است (2).

در مقابل، رفت‌وآمد زنان نیز در مکان‌هایی که محل تردد مردان بوده و بیم مفسده می‌رفته، با ممانعت از سوی صاحب‌السوق روبه‌رو می‌شده است؛ برای نمونه، زنان نباید در مقابل کاروانسرای تجار و غربا رفت‌وآمد می‌کردند (2)، و یا حق ورود به کیسه‌ها را نداشتند، زیرا که با حضور آنان در این اماکن زمینه‌های مفسده فراهم می‌شده است (2). منع زنان از پوشیدن کفش‌های صدادار نیز به جهت از بین بردن زمینه جلب توجه مردان بوده است (6).

حضور زنان در فعالیت‌های اقتصادی نیز به گونه‌ای بوده که با نظارت صاحب‌السوق و بر اساس قوانین رایج، زمینه سوءاستفاده یا مفسده وجود نداشته یا به حداقل برسد؛ مثلاً دلالت‌ها نباید افرادی جوان باشند، بلکه باید افرادی میان‌سال و عفیف بوده که مشهور به خوبی بوده و در این اماکن فعالیت می‌کردند (2) و یا اینکه زنان ملزم به خرید و فروش و معامله با افرادی بودند که به خوبی و امانت‌داری در میان مردم معروف بوده‌اند (2).

• برخورد با افراد مست

یکی از وظایف مهم صاحب‌السوق، جلوگیری از مصرف شراب (2, 5) و حضور افراد مست، مسلمان و یا اهل ذمه (7)، در سطح جامعه بوده که به‌شدت با این افراد برخورد می‌کردند (3).

با وجود برخورد صاحب‌السوق با این افراد، وی حق شهادت دادن علیه فرد مست نزد قاضی را نداشته و شهادت وی در این باب پذیرفته نبوده است (4).

علاوه بر منع مصرف شراب توسط محتسب، اقداماتی پیشگیرانه نیز صورت می‌گرفته تا زمینه‌های استفاده آن نیز از بین رفته و اثرات بازدارنده داشته باشد؛ این اقدامات عبارت بودند از: گماشتن افرادی امین برای نظارت بر جایگاه تهیه نوشیدنی‌ها به گونه‌ای که فرد ناظر، نوشیدنی حرام را از حلال و مجاز را از غیرمجاز به‌آسانی تشخیص دهد (5)، شکستن آلات شراب‌خواری (2, 5)، عدم فروش انگور فراوان به کسانی که در تهیه شراب شهره بوده‌اند (2).

مجازات شارب خمر نیز تنها تازیانه بوده و در صورت مداومت نیز تا سه مرتبه حد بر او جاری و سپس زندانی می‌شده است (13)؛ کشتن فرد خاطی حتی در صورت مداومت جایز نبوده است (13). مجازات تازیانه برای فرد اهل ذمه مست نیز همچون مسلمانان وجود داشته (13) تا آن‌ها با حالت مستی اجازه ورود به سطح جامعه و حضور در جمع مسلمین را نداشته باشند. علاوه بر شراب‌خوار، فروشنده شراب نیز مجازات و آلات مورد استفاده وی در این کار شکسته می‌شده (2)؛ و فردی که با شراب‌خواران در یک مکان حضور داشته نیز، حتی در صورت ننوشیدن شراب، مورد تأدیب قرار می‌گرفته است (13).

نظارت بر امور آموزشی و تربیتی

یکی از وظایف خطه‌السوق، اصلاح دینی و اخلاقی در سطح جامعه از طریق نظارت بر مراکز آموزشی و تربیتی و افراد تأثیرگذار در این زمینه بوده که صاحب‌السوق این وظیفه را از طریق نظارت بر معلمان و مربیان کودک، خطباء و قصاص انجام می‌داده است. معلمان با داشتن اجرتی معین در هر دوره، به امر تربیت کودکان اهتمام داشته‌اند (11). صاحب‌السوق نیز از جهتی بر اجرت معلمان نظارت داشته تا اجرتی بیشتر از حد مجاز دریافت نکنند؛ مثلاً در عصر مالقی، میزان این اجرت دو درهم بوده است (11)؛ از جهتی دیگر، بر تأدیبات شاگردان نظارت داشته تا از حد مجاز فراتر نرفته و معلمان هنگام تأدیبات، سه یا پنج ضربه بیشتر نزنند (11). همچنین معلم حق بدزبانی و فحاشی به شاگردان و به کارگیری آنان در جهت رفع نیازهای شخصی خویش نداشته و باید کودکان را در محلی غیر از مساجد تعلیم می‌داده تا این مکان‌های مقدس آلوده نشوند، ولی در عین حال باید آن‌ها را به نماز نیز وامی داشته است (11).

از افراد دیگری که در تعلیم و آموزش مردم و بر فرهنگ عمومی تأثیرگذار بوده‌اند، صاحبان فتوا (14)، خطباء و قصاص (8) بوده‌اند که صاحب‌السوق باید مراقبت می‌کرد تا افراد جاهل بر مسند تعلیم و فتوا نشینند (14) و یا قصاص و خطباء با نسبت دادن کلامی به پیامبر از روی جهالت (8)، موجبات گمراهی مردم را فراهم نکنند، زیرا که این کار از بزرگ‌ترین منکرات محسوب می‌شده است (14).

نظارت بر کارگزاران حکومتی، صاحبان مناصب

در بررسی دقیق وظایف محتسب و رابطه نهاد حسبه با دیگر نهادهای اداری، مشخص می‌شود که این نهاد حق نظارت و بازرسی از سازمان‌ها و دیوان‌های حکومتی را نداشته است (15). با وجود این، نظارت بر کار صاحب‌منصبان امری ضروری محسوب می‌شده که کار محتسبان در ارتباط با آنان بیشتر به موعظه و نصیحت شباهت داشته (16) و این ملایمت در رفتار از آن رو بوده که محتسب از یک طرف می‌بایست به وظیفه دینی امر به معروف و نهی از منکر عمل کند و از طرف دیگر، نگران خشم و تغییر مزاج والی و سلطان نیز بوده است (15). اما با وجود این شرایط، صاحب‌السوق بر اساس میزان نفوذ و قدرت خویش می‌توانسته بر صاحبان مناصب اعمال قدرت داشته باشد؛ برای نمونه، عباس بن قرعوس قرطبی، صاحب‌السوقی بسیار سخت‌گیر و خشن بود و در این امر حتی گاهی مردم را تازیانه هم می‌زد. وی نفوذش تا جایی رسید که احکامش را بر امیر اموی در زمان خویش تسری داد (6, 17). گاه نیز این اعمال نفوذ و هیبت صاحب‌السوق به نفوذ و قدرتی که خلیفه یا سلطان به آن‌ها می‌داده و دستشان را در امور باز می‌گذاشته، وابسته بوده است؛ همچون اختیارات گسترده حسین بن عاصم که حتی در برخورد با مجرم، اجازه قطع عضو بدون اذن خلیفه را نیز داشته است (9, 18).

نظارت بر اهل ذمه

از دیدگاه اسلام، غیرمسلمانان به دو دسته تقسیم می‌شده‌اند: اهل کتاب و غیر اهل کتاب. غیر اهل کتاب شامل مشرکین و یا پیروان مذاهب غیرالهی بوده‌اند که راهی جز پذیرش اسلام نداشته و جایز به پیمان ذمه نیز نبوده‌اند (12)؛ اما اهل کتاب (19, 20) می‌توانستند یکی از این سه راه را در پیش گیرند: پذیرش اسلام، جنگ، التزام به شرایط ذمه. به کسانی که راه سوم را انتخاب کرده و به شرایط ذمه ملتزم می‌شدند، «اهل ذمه» یا «ذمی» می‌گفتند (19, 20) که ملزم به اجرای احکام صادره از سوی حکومت اسلامی شده و در مقابل، حکومت اسلامی نیز متعهد به حفظ و حمایت از جان و مال و ناموس آن‌ها بوده است؛ در اصل، این قراردادها ایجاد نوعی اتحاد و همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و غیرمسلمانان در قلمرو

حکومت اسلامی محسوب شده و محتسب نیز وظیفه نظارت بر اجرای قوانین خاص اهل ذمه توسط آن‌ها را بر عهده داشته؛ به گونه‌ای که با هرگونه تخلف و عدم اجرای احکام مورد نظر از سوی اهل ذمه، به مقابله و مجازات آن‌ها می‌پرداخته است.

گویا قوانینی که برای اهل ذمه در نظر گرفته می‌شد، غالباً با آنچه در منابع شرقی حسبه وجود داشته یکسان بوده است (21)؛ مهم‌ترین تعهداتی که به موجب قرارداد ذمه برای اهل آن لازم‌الاجرا بوده و در کتب حسبه و فقهی مغرب و اندلس نیز بر آن تأکید شده عبارت است از: هر مرد و زن ذمی آزاد، مکلف به پرداخت جزیه است (22).

ذمی اجازه خرید و فروش شراب و گوشت خوک در بازار مسلمانان را ندارد (7, 21).

نصب پرچم و بیرق بر درب منازل اهل ذمه برای متمایز شدن آن‌ها از مسلمانان امری واجب است (7).

ذمی نباید در پوشش خویش لباسی شبیه مسلمانان بر تن کند، بلکه باید پوششی معین و مشخص داشته و کمربندی بر کمر بندد تا به وسیله آن از مسلمانان متمایز و شناخته شود (6, 7).

ورود فرنگی‌ها به کنیسه جز در روز عید ممنوع بوده، زیرا که این افراد با یهودیان به خوردن و آشامیدن مشغول شده و زنا می‌کردند (2).

ذمی نباید خانه‌اش را مرتفع‌تر از خانه مسلمانان بنا کند، بلکه باید ترجیحاً خانه‌ای کوتاه‌تر بسازد (7, 21).

اهل ذمه ملزم به انجام ختنه می‌شدند، زیرا که اعتقاد بر این بود که ختنه، سنت حضرت عیسی است که آن‌ها آن را ترک کرده‌اند (2).

ذمیان از هرگونه ذبحی برای مسلمانان بر حذر بودند (2).

فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اهل ذمه با رعایت این قوانین کاملاً تحت نظر حکومت اسلامی درآمده و در صورت نقض هر یک از این موارد، محتسب به عنوان بازوی اجرایی حکومت، مجازات‌هایی همچون ضرب تازیانه، حبس و گردانیدن آن‌ها در مناطق یهودی و مسیحی‌نشین را اعمال می‌کرده تا افراد دیگر با دیدن شرایط زجرآور آنان از سرپیچی قوانین بر حذر باشند (6).

در مقابل، تنها اهل ذمه ملزم به اجرای قوانین در جامعه اسلامی نبوده و به مسلمانان نیز در ارتباط با آن‌ها توصیه‌هایی می‌شده است؛ برای نمونه، مسلمانان از خرید کتب علمی از یهود و نصاری منع می‌شدند، زیرا علی‌رغم اینکه مؤلف این کتب افراد مسلمان بودند، اهل ذمه با ترجمه کتب علمی، آن را به خود و اسقف‌هایشان نسبت می‌دادند (2). همچنین به مسلمانان سفارش می‌شد از مراجعه به طبیب یهودی و نصرانی خودداری کرده و طبیب مسلمان را ترجیح داده که او خیر مسلمان را بیشتر خواهان است (2).

نظارت بر سازه‌های شهری

صاحب‌السوق بر مواد ساختمانی بنایان و زمینی که بنا در آن ساخته می‌شده نظارت داشته تا ساختمان‌ها از استحکام بیشتری برخوردار بوده و سستی بناها موجب ریزش و آسیب رساندن به مردم نشود. بدین سبب، از ساخت بناهایی با گچ در زمین مردابی شور یا ساخت بناهایی با گل و آهک در مواضعی که تحمل آن را نداشته و موجب سستی بنا می‌شده، جلوگیری می‌کرده است (23). هشدار به صاحبان بناهای فرسوده که احتمال ریزش آن‌ها و آسیب رساندن به مردم می‌رفته نیز از وظایف صاحب‌السوق بوده است (24).

نظارت بر امور عبادی

• نماز

در جوامع اسلامی، یکی از وجوه امر به معروف، اقامه نماز بوده است. نظارت بر این امر خطیر نیز بر عهده صاحب السوق بوده که وی با تأکید بر عدم تأخیر نماز (8)، امر مردم به اقامه آن در نزدیک‌ترین مساجد هنگام اذان (8)، اهمیت بر نماز جماعت (8)، امر به تعطیلی مشاغل هنگام اقامه نمازهای یومیه (2) و منع آن‌ها از اقامه آن در دکان‌ها و خانه‌ها (8)، شرایط جامعه را به سوی برگزاری نمازهای جماعت به صورت هرچه باشکوه‌تر سوق می‌داده است؛ حتی هنگام نماز، حمام‌ها و کاروانسراها را بررسی می‌کرده و افراد حاضر در آن را برای اقامه نماز خارج و در صورت بازگشت دوباره، آن‌ها را عقوبت می‌کرده است (8). همچنین کسی که بدون عذر نمازش را به تأخیر می‌انداخت، از سوی صاحب السوق تأذیب می‌شد (8). در کنار اهمیت نمازهای یومیه، نماز جمعه به سبب تأکید آیات سوره «جمعه»، از سوی صاحب السوق به گونه‌ای ویژه حائز اهمیت و نظارت بوده است. از این رو، وی تقدم نماز جمعه بر هر امری (8) و منع خرید و فروش در هنگام برگزاری آن (7) را بر مردم اعمال می‌کرده است. این تأکید از آن نشئت می‌گرفته که تارک نماز جمعه بدون عذر را همچون تارک الصلاة می‌دانستند (8).

• روزه

روزه نیز از عبادات تحت نظارت صاحب السوق بوده و وی مراقبت بر امر استهلال هلال در اول و آخر ماه و امر کردن صبیان بر روزه در صورت داشتن طاقت گرسنگی را بر عهده داشته است. اجازه افطار در صورت رؤیت هلال ماه شوال نیز با شهادت دو شاهد عادل (8) امکان‌پذیر بوده است؛ البته محتسب در برخورد با چنین فردی که افطار کرده، امر بر مخفی نگه داشتن افطارش می‌کرده است (8). نگرفتن روزه برای مسافر و مریض نیز جایز بوده است (8).

• زکات

وجوب زکات از ضروریات دین اسلام است. به سبب اهمیت فریضه زکات و تأکید آیات متعددی از قرآن کریم که همراه نماز بدان امر شده است (12) و در آیت‌های دیگر، پرداخت آن در ردیف اقامه نماز، از ویژگی‌های مؤمنان محسوب شده (12)، نظارت بر آن از سوی صاحب السوق نیز امری ضروری بوده است.

بیشتر فقهاء شرط پرداخت در زکات را اسلام، بلوغ، عقل و حریت دانسته‌اند؛ با وجود این، مالک تنها دو شرط اسلام و حریت را واجب دانسته که در این صورت، پرداخت زکات از اموال مجانین و یتیمان را نیز شامل می‌شده است (8). علاوه بر این، پرداخت زکات فطره نیز امری مشهود بوده که از قوت غالب افراد جامعه و صرفاً از میان گندم، جو، خرما، عدس، ذرت، ارزن، سدر و کشمش جایز بوده و صاحب السوق بر این امر مبادرت می‌ورزیده است (8).

اشراف بر حیوانات

در دین اسلام، همان‌طور که برای هر مخلوقی حرمت و حقی وجود داشته است، برای حیوانات نیز حقوقی را تعریف کرده که رعایت آن بر افراد جامعه واجب بوده است. صاحب السوق نیز در جهت جلوگیری از تضییع حقوق حیوانات بر آن‌ها نظارت داشته است. وی با اشراف بر چهارپایان و نهی از آزار و حمل بار فوق طاقت بر آن‌ها (7)، مانند حمل بار سنگین چوب و سنگ بر چهارپایان (2)، از تعدی بر آن‌ها جلوگیری می‌کرده است. نظارت بر آداب عامه

نظارت بر آداب و رسوم عمومی، از وظایف حائز اهمیت صاحب السوق بوده است؛ برای نمونه، شرکت در تشییع جنازه آداب خاصی داشته و می‌بایست با تکبیر و استغفار همراه بوده و از امور مکروه در این مراسم جلوگیری به عمل می‌آمده است؛ اموری همچون اجتماع زنان برای گریه بر میت به صورت آشکارا یا مخفیانه (8)، شیون و فغان در پی جنازه (8)، خندیدن در مراسم تشییع (8). نواختن نیاحه و زمیر (8) نیز از امور ممنوعه محسوب می‌شده، اما در مقابل، بر فرستادن غذا برای خانواده میت (8) توصیه می‌شده است.

نمونه بااهمیت دیگر، نظارت صاحب السوق بر امر ازدواج بوده است که باید با اذن ولی دختر و با مهریه‌ای مشخص، نه مجهول، صورت می‌گرفته که گاه حداقل میزان آن نیز مشخص می‌شده است؛ مثلاً در منابع حسب، حداقل مهریه جایز را از نظر مالک ربع دینار بیان کرده‌اند (8). منع عقد متعه نیز که امری حرام بوده، از سوی صاحب السوق در سطح جامعه جاری بوده و در صورت اقدام به آن، هر دو زوجین و ولی و شهود در این امر مورد عقوبت قرار می‌گرفتند (8). عقد زنی که عدّه وفات همسر یا طلاقش نیز تمام نشده جایز نبوده و در صورت اقدام به این امر، زوجین، ولی و شهود مجازات می‌شدند (8). امر به رعایت تساوی در امور مرتبط با لباس، خوراک و خواب برای افرادی که دو همسر اختیار می‌کردند (8) نیز مورد تأکید و نظارت صاحب السوق بوده است.

صاحب السوق در مجالس عروسی و شادی نیز الزاماً باید از جوانانی که در آن مجلس حاضر می‌شدند، سلاح برگرفته و در صورت فتنه‌جویی و اغتشاش آن‌ها، دستانشان را از پشت بسته، نزد صاحب‌المدینه می‌بردند تا تأدیب و زندانی شوند (2).

گاه نیز پوششی خاص برای افرادی ویژه در سطح جامعه رایج بوده که صاحب‌السوق وظیفه نظارت بر آن را داشته تا افرادی دیگر ملبس به آن پوشش خاص نشوند و هرگونه زمینه سوءاستفاده‌های احتمالی در این زمینه از بین برود؛ برای نمونه، در عصر مرابطن تنها صنهاجه موظف به پوشاندن صورت خویش بوده‌اند (2) تا حدی که حتی بردگان آن‌ها نیز به سبب پوشش صورتشان شناخته می‌شدند (2).

نتیجه‌گیری

نهاد ولایه‌السوق که یکی از مهم‌ترین تشکیلات اداری مغرب و اندلس در جهت برقراری امنیت اجتماعی، فرهنگی و دینی جامعه محسوب می‌شده، این مسئولیت را از طریق نظارت بر سلامت اخلاقی جامعه، امور آموزشی و تربیتی، امور عبادی و... انجام می‌داده است. برای حفظ سلامت اخلاقی، نظارت بر زنان و منع هرگونه اختلاط آن‌ها با مردان در فعالیت‌های مختلف و برخورد با افراد مست و جلوگیری از حضورشان در سطح جامعه صورت می‌گرفته است. نظم‌دهی بیشتر امور اجتماعی با نظارت بر اهل ذمه، کارگزاران حکومتی، اشراف بر حیوانات و نظارت بر آداب عامه بوده است. فعالیت‌های معلمان و مربیان کودک، اجرتشان و مجازات‌های آن‌ها برای شاگردان، خطباء و قصاص نیز در دایره نظارتی صاحب‌السوق، در کنار نظارت بر امور عبادی همچون نماز، روزه و زکات قرار داشته است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Al-Baji Aa-WSiKiSdiAiWa-Ta-Q. Al-Muntaqa Sharh al-Muwatta'. Egypt: Matba'at al-Sa'adah; 1914.
2. Ibn Abdun al-Tujibi MiA. Three Andalusian Treatises on the Etiquette of Hisbah and the Muhtasib. In: Provençal L, editor. Cairo: French Institute of Oriental Archaeology; 1955.
3. Ibn Rushd al-Qurtubi Aa-WMiA. Al-Muqaddimat al-Mumahhidat: Dar al-Gharb al-Islami; 1988.
4. Ibn Farhun al-Ya'mari Ba-DliAiM. Tabsirat al-Hukkam fi Usul al-Aqdiyah wa Manahij al-Ahkam: Maktabat al-Kulliyat al-Azhariyyah; 1986.
5. Ibn Qattan al-Marrakushi AMHiAiMiAa-M. Nazm al-Juman li-Tartib ma Salaf min Akhbar al-Zaman. Makki MA, editor: Dar al-Gharb al-Islami.
6. Yahya ibn U. Ahkam al-Suq. Makki MA, editor.
7. Al-Jarsifi UiU. Three Andalusian Treatises on the Etiquette of Hisbah and the Muhtasib. In: Provençal L, editor. Cairo: French Institute of Oriental Archaeology; 1955.
8. Ibn Abd al-Ra'uf AiA. Three Andalusian Treatises on the Etiquette of Hisbah and the Muhtasib. In: Provençal L, editor. Cairo: French Institute of Oriental Archaeology; 1955.
9. Khalaf SiA. Administrative Systems and Customs of Umayyad Rule in al-Andalus. Medina: Deanship of Scientific Research, Islamic University; 2003.
10. Ibn Abd al-Barr AUyiAiM. Al-Tamhid lima fi al-Muwatta' min al-Ma'ani wa al-Asanid. Alawi MiA, Bakri MAa-K, editors. Morocco: Ministry of General Endowments and Islamic Affairs; 1958.
11. Al-Malaqi al-Andalusi AAMiAMa-S. Fi Adab al-Hisbah.
12. Ibn Rushd al-Qurtubi Aa-WMiAiM. Bidayat al-Mujtahid wa Nihayat al-Muqtasid. Cairo: Dar al-Hadith; 2004.
13. Al-Uqbani al-Tilimsani AAMiAiQiSi. Tuhfat al-Nazir wa Ghunyat al-Dhakir fi Hifz al-Sha'a'ir wa Taghyir al-Manakir. Al-Shannufi A, editor 1967.
14. Ibn Manasif Mil. Tanbih al-Hukkam ala Ma'akhidh al-Ahkam: Dar al-Turki.
15. Kariminia MM. Hisbah from the Perspective of Law, Shiite Jurisprudence, and Sunni Jurisprudence. Tehran: Majd Scientific and Cultural Assembly; 2016.
16. Al-Shayzari ANAa-RiNiA. Nihayat al-Rutbah al-Zarifah fi Talab al-Hisbah al-Sharifah: Matba'at Lajnat al-Ta'lif wa al-Tarjamah wa al-Nashr.
17. Ibn al-Faradi Aa-WAiMiYiNa-A. Tarikh Ulama' al-Andalus. Al-Husayni A-Sla-A, editor. Cairo: Maktabat al-Khanji; 1988.
18. Ibn Hayyan AMHiKiH. Al-Muqtabas min Anba' al-Andalus. Makki MA, editor. Cairo: Supreme Council for Islamic Affairs; 2011.
19. Edalatnejad S. Dhimmah. In: Haddad Adel G, editor. Encyclopaedia of the World of Islam. Tehran: Islamic Encyclopaedia Foundation; 2013.
20. Nazemian Fard A. Ahl al-Dhimmah in Early Islam. History of Islam. 2001(6):45-56.
21. Ibn Bassam MiA. Nihayat al-Rutbah fi Talab al-Hisbah. Ismail MHMH, Mazidi AF, editors.
22. Ibn Rushd al-Qurtubi Aa-WMiA. Al-Bayan wa al-Tahsil: Al-Sharh wa al-Tawjih wa al-Ta'lil li-Masa'il al-Mustakhrajah. Hajji M, editor. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami; 1988.
23. Ibn al-Hajj. Al-Madkhal: Dar al-Turath.
24. Ibn Khaldun Aa-RiMiM. Diwan al-Mubtada' wa al-Khabar fi Tarikh al-Arab wa al-Barbar wa Man Asarahum min Dhawi al-Sha'n al-Akbar. Shahadah K, editor. Beirut: Dar al-Fikr; 1988.